

MARIE-MADELEINE DE CEVINS

A ferencesek asztala

A Kisebb Testvérek táplálkozási gyakorlata a késő középkori Közép-Európában

Eredetileg az volt a célom, hogy a táplálkozásra vonatkozó szabályok és gyakorlat oldaláról vizsgáljam meg a ferences rend obszerváns reformját a 15. században és a 16. század elején. A kutatások jelenlegi állapotában azonban földrészünk ezen részén a források szűkszavúsága nem engedi, hogy összehasonlítsuk a „konventuálisokra” és az „obszervánsokra” vonatkozó adatokat, ezért a vizsgálódás körét kiterjesztettem a ferences rend egészére. Másrészt, mivel írásunk terjedelme nem teszi lehetővé, hogy részletekbe bocsátkozzunk a testvérek táplálkozását szabályozó előírásokkal kapcsolatban, ez utóbbiak pusztán a gyakorlatra irányuló megfigyeléseink hátterét képezik majd.

„Közép-Európán” a cseh, a magyar és a lengyel királyságot értem, azok középkori hatáiraival, azaz „Kelet-Közép-Európát”, ahogyan azt Oskar Halecki és Szűcs Jenő meghatározta.¹ Mindazonáltal a források egyenetlen fennmaradása és a téma történetírásának adottságai miatt gyakrabban utalunk magyar és lengyel, mint cseh- és morvaországi példákra. A vizsgált időszak megfelel a 14. és a 15. századnak, ami nem jelenti azt, hogy ne tekintenénk vissza a 13. század közepére, és ne szaladnánk előre az 1530-as évekig, ha a felhasználható tanúbizonyságok megkívánják.

Last but not least, az itt bemutatott eredmények egyáltalán nem kimerítőek és véglegesek. A kezdetét jelentik csupán annak a 2012 őszén elkezdett, az Agence Nationale de la Recherche által támogatott program keretében zajló széles körű vizsgálódásnak, amelyben mintegy húsz francia és közép-európai kutató vesz részt.²

Hogyan jelenik meg a Kisebb Testvérek *propositum vitae*-ja táplálkozásuk terén a középkor végén? Erre az általános kérdésre szeretné ez az előadás a válasz néhány elemét megadni. Nem az a cél, hogy valamiféle ferences „anyagi kultúra” létezését – ami amúgy is erősen kétséges – kidomborítsa, hanem az, hogy megragadja a ferencesek étkezési szokásait, tekintetbe véve az azokat meghatározó spirituális tényezőket is. Szeretnénk hozzájárulni a még –

¹ Halecki, Oskar: *The Limits and Divisions of European History*. London-New York, 1950.; Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, 1983. E történelmi földrajzi koncepció alapjainak áttekintéséhez és a középkor időszakára való érvényességéhez legyen szabad hivatkoznom az alábbi munkámra: de Cevins, Marie-Madeleine: *L'Europe centrale au Moyen Âge*. Rennes, 2013. (egyetemi jegyzet) 19–34.

² Az ANR által támogatott program adatai: MARGEC („Marginalité, économie et christianisme. La vie matérielle des couvents médiants en Europe centrale – v. 1220 – v. 1550”), ANR-12-BSH3-0002. A projekttel kapcsolatos minden információ megtalálható az alábbi weboldalon: margec.huma-num.fr.

mint Ludovic Viallet hangsúlyozza³ – gyerekcipőben járó ferences antropológiához egy olyan földrajzi területről kiindulva, amelyet nemigen vesznek figyelembe a középkori ferencesekkel foglalkozó történészek, s amelyet a táplálkozás szintén elhanyagolt szempontjából fogunk vizsgálni.

Miután áttekintettem a kérdéskör historiográfiáját mind kontextuális összefüggéseiben, mind a forrásokot tekintve, a barátok táplálkozási gyakorlatának négy alkotóelemével foglalkozom: az étkezés lezajlása (hely, gyakoriság és időpont), az elfogyasztott és a tartósított élelem mennyisége, a hús helye a táplálkozásban a hallal összevetve és a bor fogyasztása (mennyiségi és minőségi szempontból).

A helyek állapota

A Kisebb Testvérek és a táplálkozás

A Kisebb Testvérek középkori táplálkozása olyan kérdés, amelyről nem állíthatjuk, hogy széles, mintegy kimeríthetetlen irodalma lenne. Még az olyan, ferences forrásokkal bőven rendelkező területről, mint Közép-Itália sem rendelkezünk (ismereteim szerint) semmilyen, kiemeltan erről a témáról szóló tanulmánnyal. A konventuálisokról született monográfiák csak futólag érintik a szerzetesek „hétköznapi életét”. Clément Lenoble újabban megjelent, az avignoni ferencesekről szóló doktori értekezése részben enyhíti a hiányt,⁴ igaz ugyanakkor, hogy kivételesen részletes forrásokra támaszkodhatott, mégpedig egy konvent napi számadásaira, amelyek majdnem másfél évszázadot fognak át.

Am nem a források hiánya ennek a hallgatásnak az egyedüli oka. A normatív szövegek ugyanis jó kiindulópontot jelenthetnek. A ferences szabályzat különböző változatai (kezdve az 1223-as *Regula bullatával*) beszélnek a táplálkozásról – mégpedig a korlátozásokkal, a harmadik fejezetben leírt böjttel kapcsolatban –, hasonlóképp az általános konstitúciók (mint az 1260-as narbonne-iak, amelyek megtiltották a Kisebb Testvéreknek a húsfogyasztást)⁵ és az obszervánsok konstitúciói is, amelyekben e reformirányzat képviselői a 15. századtól kezdve rendre visszatérnek a témára. Persze a táplálkozási előírások nem sok helyet foglalnak el az egész rendre kiterjedő vagy a tartományi szabályozásokban, megerősítve azt a benyomást, mely szerint a táplálkozás – szemben az öltözéssel vagy a klauzúrával – nem állt a szerzetesek azonosságtudatának központjában. Az előírások továbbá nem tűnnek ki eredetiségükkel: a monasztikus, főképp a bencés irodalom közhelyeit visszhangozzák. Jelenlétük ennek ellenére bizonyítja, hogy a ferences vezetők a táplálkozással is törődtek.⁶ A kutatók érdektelensége talán magának Assisi Ferencnek a hozzáállásából is fakad, aki életmódjában és megnyilvánulásaiban egyaránt közömbösnek mutatkozott ebben a kérdésben. Semmi nyoma nála a „nélkülözés nyelvezetének” (C. Caby),⁷ ami a kora középkor óta

³ Viallet, Ludovic: *La réforme franciscaine au miroir de ses textes. Jalons pour une anthropologie du "vivre franciscain" au XVe siècle*. *Quaestiones, Medii Aevi Novae*, vol. 10. (2005) 331–344.

⁴ Lenoble, Clément: *L'exercice de la pauvreté. Économie et religion chez les Franciscains d'Avignon (XIIIe - XVe siècle)*. Rennes, 2013.

⁵ Dalarun, Jacques (dir.): *François d'Assise. Écrits, Vies, témoignages*. (Sources franciscaines) Paris, 2010. vol. I, 263.

⁶ Amint azt Gerhard Jaritz megállapította: *Zur Sachkultur in den Franziskanischen Orden des Spätmittelalters*. In: Gründler, Johannes (Hrsg.): *800 Jahre Franz von Assisi*. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters. Wien, 1982. 364.

⁷ Caby, Cécile: *Abstinence, jeûnes et pitances dans le monachisme médiéval*. In: Leclant, Jean – Vauchez, André – Sartre, Maurice (dir.): *Pratiques et discours alimentaires en Méditerranée de l'Antiquité à la Renaissance*. Paris, 2008. 271-273.

jellemezte a nyugati szerzeteseket. Bár testét szigorúan sanyargatta, rendtársai számára semmiféle étellemezési tiltást nem írt elő, és úgy rendelkezett, hogy az evangélium tanácsai szerint fogadjanak el mindenféle táplálékot, amit csak kapnak.⁸ Számára éppúgy, mint ve-télytársai számára a nélkülözés szükségképpen mértékletességgé alakult át.⁹ A szerzetesi elő-írásokat engedékenyebbé tette, ami írott és képi hagiográfiájában is egyfajta hagyományként talált visszhangra, és ez húsfogyasztás közben ábrázolja, elég, ha a hallá változtatott kappan csodájára gondolunk, melyet a *Vita secundában* Celanói Tamás mesél el, és amelyet 1282-ben az ortei oltárfalon meg is festettek.¹⁰

Arra a kérdésre, hogy létezett-e ferences táplálkozás a középkorban, vagy pontosabban: volt-e a ferenceseknek különleges viszonya a táplálkozáshoz, jelenleg nem adható világos válasz. A régészeti forrásokban jártas Gerhard Jaritz szerint a Kisebb Testvérek viszonya a táplálkozáshoz szigorú és a korai szerzetességéhez való közelsége miatt különböző volt a monasztikus szerzetesekétől éppúgy, mint a többi koldulórendétől; mégis nehezen találhatók olyan, nem írott források, amelyek alátámasztanák ezt az állítást.¹¹ A jelenleg a történetírásban uralkodó, a normatív és az elbeszélő szövegekre alapozott feltételezés a következő: a ferenceseknek a táplálkozáshoz fűződő viszonyát a középkorban a szegénység követelménye határozta meg – ez utóbbi sem lévén más, mint a *necessitas* és a *superfluitas* között zajló örök küzdelem egyik eleme egyebek mellett –, ezenfelül pedig a kezdetek szerzetességétől örökölt követelmények. Két olyan szempontról van szó, amely, mivel fokozatosan összekapcsolódott, szélesebb vizsgálatot igényel.

A közép-európai közeg

A középkor utolsó századaiban a közép-európai ferences rendtartományok törvénykezése (konstitúciók, a rendtartományi káptalanok határozatai, az *officiales* utasításai a *custosok*, gvardiánok és a testvérek számára, eredeti változatukban vagy a formuláskönyvekben olvasható másolataikban) a legkevésbé sem tér el a rend táplálkozással kapcsolatos általános előírásaitól.¹² Merít a régi szabályzatokból, többek között a benedekrendiből, és a kérdést a szegénység követelményeinek megfelelően tárgyalja. Semmi jele – első látásra –, hogy alkalmazkodna az adott régió gazdasági körülményeihez: a gyenge városiasodottsághoz, a pénzgazdálkodás fejletlenségéhez, a proteinekben viszonylag gazdag táplálkozáshoz és – ami az egyházi viszonyokat illeti – a csupán mintegy tizenkét-húsz testvért befogadó koldulórendi konventekhez.

Ezekben a szövegekben a 15. század közepén, majd 1500 körül változás tapasztalható. Legyen szó akár „konventuálisokról” (a vetélkedés hatására és hogy elkerüljék az obszervan-

⁸ Dalarun: *François d'Assise*, I. 263.

⁹ Az 1223-as szabályzat (*Regula bullata*) 2. fejezete csak arra hívja föl a testvéreket, hogy ne ítéljék el a gazdagon öltözködő, húst és finom italokat fogyasztó embereket. Dalarun: *François d'Assise*, I. 261.

¹⁰ Egy kappan azonnal hallá változott, amikor egy kétszínű koldus bitorlónak nevezte Ferencet, amiért az vigilia idején egy gazdag világi házában, elfogadva a kínálást, evett belőle. Dalarun: *François d'Assise*, I. 1562–1563. A szent nem tett mást, mint alkalmazta magára a fent említett intelmet.

¹¹ Jaritz: *Zur Sachkultur in den Franziskanischen Orden des Spätmittelalters*, 362.

¹² Rendkívül hosszúra nyúlna, ha valamennyi ilyenfajta szövegre megadnánk a hivatkozásokat. A magyar ferencesek életét szabályozó keretek összefoglalása: de Cevins, M.-M.: *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450 -vers 1540)*. Rome, 2008. Instituto Storico dei Cappuccini, Bibliotheca Seraphico-Capuccina 83. 19–25., 627–634. Az obszerváns formulák 1510 és 1525 között másolt változatát (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Cod. Lat. 432) szinte teljes terjedelmében Amélie Mathieu adta ki (*Mémoire de Master 2*, ENS Lyon, 2012).

ciához való átvándorlást), akár az „obszervánsokról”, ekkortájt a táplálkozással foglalkozó cikkelyek jól érzékelhetően terjedelmesebbé válnak. Mindez kétségtelenül az obszervancia dinamikáján múlt. Míg a rendi reform francia szószólói a belső reformot hirdették, addig a közép-európai obszervánsok inkább a szabályozott élet olyan „indikátorainak” a helyreállítását részesítették előnyben, mint a klauzúra (amely egyebek mellett a közös étkezést is újra szokásba hozta) és a szegénység (amely mértékletes étkezést feltételezett), anélkül azonban, hogy a Kisebbségi Testvéreket az aszkézis bajnokaivá tették volna.¹³ Érvelésük a hagyományon alapult. Elég egyetlen, a magyarországi obszerváns ferences rendtartomány 1499-ben Atyán (ma: Šaregrad, Horvátország) tartott káptalanján elfogadott konstitúciójából vett példa: valamennyi konvent gvárdiánja elfogadja azt a rendelkezést, hogy az egyéni fejadagokat és az étkezések menüjét *secundum sanctam paupertatem* állapítsa meg.¹⁴ Ugyanebben a rendtartományban (amelyet később szalvatoriánusnak neveztek) az 1505. évi tartományi káptalan követően a húsfogyasztásra, a borfejadagokra, az étkezés időtartamára vonatkozó előírások egyre pontosabbak és szigorúbbak lettek. Vajon csak a 15. századot követően a rendtagokat (az elsőtől a harmadrendig) érintő kodifikációs törekvések mutatkoznak meg ebben? Vagy pedig a valóságosan tapasztalt visszaélésekre vagy az ismétlődő kritikákra adott válasz volt mindez? Annyi bizonyos, hogy a táplálkozás ekkor egyre többször bukkan föl a hivatalos diskurzusban.

A felhasználható tanúbizonyságok

A ferencesek táplálkozáshoz való viszonyulását nem vizsgálták mélyebben, mint a latin Nyugat egyéb területein. Mindazonáltal néhány magyar, lengyel és román, írott vagy régészeti forrásokra támaszkodó tanulmány kiindulásként egy sor információt nyújt, amelyek a jelen összefoglalás számára is alapot adnak azon forrásanyag mellett, amelyet magam gyűjtöttem össze a késő középkori magyar ferences obszervanciával kapcsolatos kutatásaim során.

A már említett különféle normatív szövegeken kívül, amelyek fölvetik a problémát, hogy milyen mértékben használhatjuk föl őket, több más típusú forrás is fennmaradt, persze kisebb számban, mint a régi rendek és a nyugatabbra fekvő területek esetében. Konventeknek szóló adománylevelek, végrendeletek, bizonyos intézmények esetében összeírások említik például az élelmiszerekben tett adományokat, amelyek, noha nem kizárólag a szerzetesek ellátására szánták őket, mégis ez utóbbival kapcsolatban is tanúbizonyságokkal szolgálnak. Sajnos a több német városban a késő középkorból fennmaradt, örökre szóló alapítólevelek,¹⁵ amelyek megállapítják a szerzetesi „fejadagokat”, Közép-Európában hiányoznak. Az alábbi megfigyelések a gyakorlatban fontos két forráscsoportra támaszkodnak: a számadásokra (amennyiben feltűntetik az élelemre fordított kiadásokat, illetve az élelemben tett adományokat és szolgáltatásokat) és a régészeti maradványokra – különösen az ökológiai nyomokra, mint a gabona vagy az állati csontok és szarvak.

A kolostori számadások a 17. századot megelőzően Közép-Európában kivételesnek számítanak, de néhány középkori ferences alapításban, mint amilyen a soproni, fennmaradtak. Ez a konvent, amelyet 1278-ban létesítettek, két számadásokat tartalmazó regisztrumkönyvet hagyott ránk, melyeket a mindenkori *kirchvater* (vagy *kichmaister*) őrzött. Az egyik 1518 áprilisától 1522 februárjáig, a másik 1524 januárjától 1527 januárjáig jegyzi fel a bevételeket és a kiadásokat pénzben, de néha természetben – ez utóbbi esetekben is megbecsülve azok

¹³ Viallet: *La réforme franciscaine*, id. mű

¹⁴ Batthyány, Ignatius de (ed.): *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*, Claudiopoli, 1827. Vol. III. 614.

¹⁵ Jaritz: *Zur Sachkultur in den Franziskanischen Orden des Spätmittelalters*, 363.

pénzben kifejezett értékét.¹⁶ Szempontunkból az egyetlen, bár nem csekély nehézség az, hogy nem szerepelnek benne az élelemben tett szerény adományok, mint a tojás, a tej, a szárnyasok, a kenyér, amelyeket a testvérek a kolostoron kívül fogyasztottak el.

A régészeti tanúbizonyságok, jóllehet értelmezésük többféle nehézséggel is jár,¹⁷ pótolhatatlan segítséget nyújtanak. Két közép-európai lelőhelyről is született részletes tanulmány: az egyik Inowrocław (Lengyelország), a másik Marosvásárhely konventje. Az 1240 körül Kujáviában alapított és a 18. században feloszlott inowrocławwi konvent feltárása 1967 és a '70-es évek vége között zajlott. Az erről szóló tanulmányok, amelyek 1979-ben külön kötetben jelentek meg lengyel nyelven,¹⁸ tekintélyes terjedelmet szentelnek a helyszínen feltárt, táplálkozással kapcsolatos ökológiai és tárgyi maradványoknak. A marosvásárhelyi konventet a 14. század elején hozták létre, és több ízben kibővítették. Az ásatások 1999-ben Adrian Andrei Rusu vezetésével kezdődtek, és nemrég fejeződtek be. Több épület romjait tárták föl, amelyekben élelem- vagy állati maradványokat, valamint edényeket, raktárakat, vermeket és hulladékkal teli gödröket találtak. Az archeozoológiai elemzések befejezése, amelyet 2013 végére terveztek, még várat magára, de az ásatási program ideiglenes eredményeit nemrég Soós Zoltán mutatta be.¹⁹

A testvérek táplálkozási gyakorlata

Az étkezés menete

A források egyenetlenségei miatt nagyon nehéz konkrét képet alkotni arról, hogyan is zajlottak a Kisebb Testvérek étkezései: amennyire bőbeszédűek ezzel kapcsolatban a normatív szövegek, annyira kevés nyoma maradt a gyakorlatnak.

A bencés szabályozás szellemében a ferences vezetők által a 14. század közepétől kezdve hozott rendelkezések az hangoztatják, hogy a testvérek étkezése a közösségben töltött idő része – vagy annak kellene lennie. Ez azt feltételezi, hogy annak a konvent falai között kell történnie, mint azt az 1354-ben meghozott Guillaume Farinier-féle konstitúciók az egész rendre érvényesen kimondják, kiterjesztve ezt az elvet a táplálkozás valamennyi formájára.²⁰ A „világgal” való szakítás nevében az obszerváns reformerek a 15. században fölújították ezt az előírást. A Kapisztrán János által 1443-ban a rend ciszmontán *familiája* számára kidolgozott konstitúciók

¹⁶ Neumann Tibor: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*. In: Medgyesi S. Norbert – Ötvös István – Óze Sándor (szerk.): *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*. 2. köt. Budapest, 2013. 136–152.

¹⁷ Ravoire, F. – Dietrich, A. (dir.): *La cuisine et la table dans la France de la fin du Moyen Âge*. Caen, 2009. Passim, főként: „Introduction”.

¹⁸ Cofta-Broniewska, Aleksandra (red.): *Zaplecze gospodarze konwentu oo. franciszkanów w Inowrocławiu od połowy XIII w. do połowy XV w.* (Studia i materiały do dziejów Kujaw, Seria Archeologia 15) Inowrocław–Poznań, 1979. Mivel nem jutottam hozzá ehhez a munkához, Marek Derwich róla készült összefoglalását használtam, amely az alábbi kötetben jelent meg: *Le fonctionnement matériel des couvents mendiants polonais du XIIIe au XVIe siècle: bilan historiographique et exemple franciscain*. In: de Cevins, M.-M. (dir.): *Le fonctionnement matériel des couvents mendiants en Europe centrale de 1220 à 1550 environ: bilan historiographique, dossier thématique. Études franciscaines*, n.s. 6, fasc. 1. 26–28.

¹⁹ Soós, Zoltán: *Les Mendiants dans l'économie de la Transylvanie médiévale: l'exemple des Franciscains de Marosvásárhely (Târgu Mureș)*. In: de Cevins (dir.): *Le fonctionnement matériel des couvents mendiants en Europe centrale*, 57–82.

²⁰ Boulc'h, Stéphane: *Le repas quotidien des moines occidentaux au haut Moyen Âge*. *Revue belge de philologie et d'histoire*, vol. 75. (1997) 287–328.

10. fejezete ezért megtiltotta, hogy világiaknál vagy világi papoknál étkezzenek, annak érdekében, hogy egyértelmű határt vonjanak a szerzetesek és a „világ” közé.²¹ Ezen kívül a konventen belül minden szerzetesnek csoportosan, a refektóriumban kellett ennie, és soha nem egyedül vagy saját cellájában. A Közép-Európában született szabályozások (rendtartományi konstitúciók, buzdítások) hasonló szavakkal hívnak föl erre, mint itáliai megfelelőik.²² Hiányoznak azonban a régészeti adatok ahhoz, hogy megállapítsuk, mennyire tartották be ezeket a szabályokat. A közép-európai lelőhelyeken végzett ásatások ritkán teszik lehetővé, hogy azonosítsuk a refektórium céljaira szolgáló helyiséget, és főként arról nem mondanak semmit, hogy kizárólag azt vették-e igénybe étkezés céljára. Cellákban talált ételmaradványokra vagy edényekre lenne szükség ahhoz, hogy többet tudjunk erről.

A liturgikus tilalom időszakait leszámítva a napi étkezések száma, megfelelően a benedikendi hagyománynak, kettőre korlátozódott. Az Atya kolostorában hozott Konstitúciók (1499) utalnak arra, hogy a magyar obszervánsoknál is ez volt szokásban:²³ az első étkezésre (*prima mensa*) a nap közepén került sor (*prandium*), a másodikra pedig kora este (*collatio*, vagy hagyományos kifejezéssel élve *cena*). Rendkívüli cselekedetnek tartották, ha valaki beérte napi egyszeri étkezéssel, mint a „bernardinus”, tehát az obszervanciához tartozó kisebb testvér, a lengyel Lipnicai Simon, akit halálakor szinte szentként tiszteltek.²⁴ Az 1223-as szabályzat szerint, amelyet átvettek a rendtartományi konstitúciók, ez volt a norma a böjti időszakban, tehát az év több mint egyharmadában, mindenszentektől karácsonyig, ötvenedvasárnaptól húsvétig, a nagy ünnepek vigiliáján, továbbá minden pénteken és néha szerdán is. Ritkán sikerült azonban elérni, hogy mindenki részletekbe menően betartsa ezeket a korlátozásokat. Legalábbis azt láthatjuk, hogy a tilalmakkal kapcsolatban hamar jelentkezett az engedékenység, még az obszervánsok esetében is. Az Atyai Konstitúciók ugyanis megengedték a magyar testvéreknek, hogy estefelé a gvárdián kíséretében kenyeret és sajtot kéregessenek, ha a napközbeni étkezés nem lett volna elegendő nekik.²⁵

Az élelem mennyisége

Vajon a közép-európai ferencesek alapot adtak-e az éles, szóbeli és metszeteken is megjelenő bírálatokra, amelyekben a lutheránusok a 16. században maró gúnnyal illették a „torkos szerzeteseket”? A normatív szövegek igyekeztek gátat szabni az asztali mértéktelenségnek. Minden téren, így a táplálkozást illetően is a mértékletességet hangoztatták: *sit cibus vester parvus, sit potus sobrius*, olvasható egy 1520 körül a magyarországi obszerváns tartományfőnök által papírra vetett buzdításban,²⁶ az egész rendre érvényes ajánlások visszhangjaként. Tilos

²¹ Ezt emeli ki Viallet: *La réforme franciscaine*, 336., 341.

²² A szabályozások sűrűjében segít eligazodni: Ruiz, Damien: *La législation provinciale de l'Ordre des frères mineurs et la vie économique des couvents en France et en Italie (fin XIIIe – milieu XIVe siècle)*. In: Bériou, Nicole – Chiffolleau, Jacques (dir.): *Économie et religion. L'expérience des ordres mendiants (XIIIe – XVe siècle)*. Lyon, 2009. 357–386.

²³ *Feria vero quarta et sabatho, fratres omnes contentur de cibus communitatis, ita quod nulli procurantur specialitates etiam occasione jejunandi, eisdem tamen diebus panis et caseus de sero fratribus non negentur*. I. Batthyány (éd.): *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, 614.; de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 204.

²⁴ Kantak, Kamil: *Les données historiques sur les bienheureux bernardins (observants) polonais du XVe siècle*. Archivum Franciscanum Historicum, vol. 22. (1929) 443.

²⁵ Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, 614 et 622.; de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 205–206.

²⁶ A tartományfőnök buzdítása, körülbelül 1520, kiadva: de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, pièce justificative n° 6. 504–508., az idézett rész: 506.

volt, akárcsak a többi rend tagjainak, hosszasan időzni a konyhában, és a refektóriumban való tartózkodás idejét is korlátozták. Az étkezés maximális időtartamát, amelyet kezdetben egy órában határoztak meg,²⁷ az 1537-es magyarországi tartományi káptalan határozata fél órára csökkentette,²⁸ s ennek érdekében minden konventbe egy órát (*horologia*) helyeztek el.²⁹ Az 1499. évi konstitúciók, az 1505-ös káptalan határozatai és az azt követő években a rendtartomány által kiadott körlevelek értelmében a testvéreknek az étkezés végeztével nyomban el kellett hagyniuk a refektóriumot, hogy a templomba siessenek, egyedül a szolgálók és a konyhai személyzet maradt ott, ha még nem vacsorázott, és esetleg a konvent vendégei.³⁰ A státútumokon és a konstitúciókon kívül a konventeket ellenőrző vizitátoroknak és név szerint a *custos*oknak szóló utasítások tartalmazták, győződjenek meg róla, hogy a testvérek fegyelmezetten viselkednek-e *in cibo et potu*.³¹ Mi volt a helyzet a gyakorlatban? Az 1440-es években ellenségeik azt vetették a magyar „konventuálisok” szemére, hogy szabados életet (*vita dissoluta* vagy *deformata*) élnek. Csakhogy abban a vádban, hogy feladták a ferences szegénységet, a táplálkozás jóval kevésbé játszik szerepet, mint az, hogy lóháton járnak, fényűző öltözéket viselnek, és kényelmes ágyban pihennek, és ha felhozzák ellenük, hogy testi bűnöket követnek el, inkább a szexuális szokásaikra céloznak, és nem az asztal örömeire.³² Ellenkezőleg: több, egymástól független tanúbizonyság szerint a testvérek panaszkodnak, hogy üres a hasuk – és nem csak a 16. század elején az oszmán török betörésektől sújtott vidékeken.³³

A Kisebb Testvérek étkezésével és italfogyasztásával kapcsolatos mennyiségi becslések fő akadálya, hogy nem veszünk tudomást arról a különbségről, ami elválasztja egymástól a megtermelt, megvásárolt és a konventekben tárolt élelemmennyiséget attól, amennyit a szerzetesek a valóságban elfogyasztottak. Bizonyos intézmények – szántóföldjeiknek, szőlőiknek, gyümölcsöseiknek, valamint a természetbeni adományoknak és járandóságoknak köszönhetően – majdhogynem önellátók voltak, így alig vásároltak élelmiszert, míg mások mindennapi ellátása a helyi piactól függött. E megfontolások szem előtt tartásával vizsgáljuk meg a soproni ferences konvent számadásait egy rövid időszakot illetően. Csakúgy, mint Avignonban,³⁴ az élelmezés nagy terhet rótt a költségvetésre. A két soproni jegyzék összességében az élelemre fordított költségeket említi a legnagyobb számban. Ezek jelentik 1518 és 1527 között az összes kiadás 20,7%-át, 1524 és 1527 között pedig a 21,6%-át. Egy-egy előljáró látogatása idején hirtelen megugranak, mint a győri *custos* és a tartományfőnök esetében (1519-ben, 1520-ban és 1524-ben) történt. A teljesség kedvéért mindehhez hozzá kell számítani a szakács fizetését éppúgy, mint a konyhai felszerelés, valamint az edények beszerzését.

²⁷ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, pièce justificative n° 6. 504–508., az idézett rész: 506.

²⁸ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 207.

²⁹ A tartományfőnök buzdítása, körülbelül 1520, kiadva: de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 506.

³⁰ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 207.

³¹ Mint például az 1510–1525 között keletkezett formuláskönyvben: 44 folio (a vikárius *custos*-oknak szóló buzdítása, körülbelül 1513), 80v (a vikárius buzdítása a káptalanra delegált testvérek viselkedésére vonatkozóan, körülbelül 1515), 190v (a vikárius *custos*-oknak szóló buzdítása, 1514) et 202v (kivonatok a vikárius buzdításaiból, körülbelül 1513–1520).

³² de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 103–107.

³³ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 432–435.

³⁴ Chiffolleau, Jacques: *Usus pauper? Les franciscains, la Règle et l'argent à Avignon entre 1360 et 1430*. In: Dubois, Henri – Hocquet, Jean-Claude – Vauchez, André (dir.): *Horizons marins, itinéraires spirituels (Ve – XVIIIe siècles)*. Paris, 1987. vol. 1. 141–142.

Persze az adatok abszolút értékben véve szerények: az éves átlagok 16,6 és 18,4 forint között mozognak, amit magyaráznak a konvent élelemben befolyt, adományokból és járadékokból származó jövedelmei, amelyeket nem jegyeztek be a számadásokba, de egyebek mellett a végrendeletek is bizonyosságot adnak róluk. Az éhes szájak táplálására messze kevesebbet szántak, mint a szőlők fenntartására, amely a költségek között az első helyen áll (több mint 43%); ám ezek a szőlők részben a testvérek ellátását is szolgálták.³⁵

A magyar obszervancia vezetői szüntelenül emlékeztetnek az élelem felhalmozásának a tilalmára (Atya, 1499, Paks, 1507);³⁶ beleértve az ínséges időszakokat is, mint azt 1515 körül Dézsi Balázs vikárius túlzó *exhortatio*ja hangsúlyozza.³⁷ Egy, a szentséges *paupertas*-ra hivatkozó, 1514 nyarán keletkezett útmutatás értelmében a vizitátoroknak vagy az előljáróknak ellenőrző körútjaikon meg kellett bizonyosodniuk, hogy a testvérek nem vásároltak-e túlzottan nagy mennyiségben élelmiszert.³⁸ A valóságos helyzet azonban másképp festett. Az inowroclawi több csúrral és egyéb, impozáns méretű raktárhelyiséggel rendelkező, ahol látványosan húst, a helyszínen talált kölesszemek és pelyva alapján gabonát, tejtermékeket és különféle italokat tároltak.³⁹ Erdélyben a marosvásárhelyi konvent területe hasonlóképpen magában foglalt egy nagy méretű faépületet, amely 1317 és 1350 között raktár céljaira szolgált, egy 96 m² területű, a 14. század közepén kiásott vermet (ekkor be is temették) és egy másik még nagyobb (105 m²), amely a 15. század közepére datálható.⁴⁰

Közép-Európából nem ismerünk olyan rendelkezést, amely az egyes testvéreknek járó fejadagokat (*pitanciae*) szabályozta volna. Nem tudjuk, hogy a régi bencés szokást, mely szerint egy szerzetest naponta fél font kenyér illet meg, alkalmazták-e. Csak utalunk arra, hogy V. Kelemen pápa *Exivi de paradiso* dekretálisa, amelyet 1312-ben a vienne-i zsinaton hagytak jóvá, akkor, amikor a spirituális ferencesek legmélyebb válságukat élték át, a Kisebb Testvérek számára nem csak az öltözködést illetően írta elő a szerénységet (*vilitas*), hanem a fejadagokat illetően is mértékletességet szabott meg, amit a legbölcsebb testvérek megkérdezésével kell megállapítani. 1514-ben a magyarországi obszerváns konventek felügyelőinek az volt a feladata, hogy ellenőrizzék ennek az immár két évszázados rendelkezésnek a betartását.⁴¹ A testvérek mindennapi életét jobban tükröző, Atyán meghozott konstitúciók a gvardiánok gondjára bízta a táplálkozás mennyiségének meghatározását aszerint, amit ők maguk tartanak szükségesnek a szerzetesek létfenntartásához.⁴² Egyszóval az egyéni adagokat a körülményeknek megfelelően korlátozták, és azok az egyes konventek szerint változatosságot mutattak. Csupán a borra vonatkozóan hoztak, mint látni fogjuk, 1505-től fogva rendtartományi szinten pontos szabályokat.

³⁵ Neumann: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*, 150–151.

³⁶ Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, 614., 650–651.

³⁷ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 97.

³⁸ *Secundo: quod in acquisitione vini, bladi et lardi non debet requiri communitas fratrum, quia, cum major pars tendat ad laxacionem et sufficienciam bibulositatemque, transgredetur inde sancta paupertas et induceretur periculosa superfluitas.* A magyar obszervánsok formuláskönyve (körülbelül 1510–1525), fol. 72.

³⁹ Derwich: *Le fonctionnement matériel des couvents mendiants polonais*, 26–28.

⁴⁰ Soós: *Les Mendiants dans l'économie de la Transylvanie médiévale*, 68–70.

⁴¹ *Sed secundum Clementem De verborum significatione debet demitti duobus vel tribus patribus senibus expertis in regulari observancia, ut illi decernant quantum recipiatur vel non, quorum consciencie onerantur etc.* A magyar obszervánsok formuláskönyve (körülbelül 1510–1525), fol. 72.

⁴² *Item patres guardiani habeant providentiam discretam de fratrum quotidiano victu.* Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, 614.

A hús és a hal

A szerzetesek táplálkozásának három alapvető elemét, a kenyeret, a halat és a bort természetesen megtaláljuk a közép-európai Kisebb Testvéreknél is. A kenyérfogyasztásra számos szöveges és tárgyi emlék vonatkozik (a testvérek által üzemeltetett malmok, gabonában lerótt adományok és bérleti díjak, feltárt gabonamaradványok). Most csupán a hús-hal párossal foglalkoznék, amelynek a szerzetesek szemében köztudomásúan szimbolikus jelentése volt, amit Massimo Montanari munkái a régebbi rendek esetében alaposan megvilágítottak, ám azt a koldulórendekkel kapcsolatban ritkán hozzák szóba a kutatók.

A különböző koldulórendi szabályozások a húsfogyasztást egész évben tiltották; kivételt a betegek és a gvárdián mérlegelésétől függően egyéb kivételes szükségletek esetében tettek. A 13. század végétől kezdve azonban – a XII. Benedek pápa által 1335-ben a régi rendeknek adott engedély régi gyakorlatot hagyott jóvá – az idős testvérek ehettek húst Közép-Európában is. A hús fogyasztását a húsvéti időszakon kívül a magyar obszerváns rendtartomány konstitúciói 1505 előtt nem korlátozták. Ekkor a budai káptalan, kivéve a csütörtököt és a vasárnapot, csak a déli étkezésekkor engedte meg, ellenben nem szabta meg az elfogyasztható mennyiséget.⁴³ A közép-európai Kisebb Testvérek esetében az írott és a tárgyi tanúbizonyságok megerősítik a húsfogyasztás fontosságát. Az 1510-es években a magyar rendtartomány előírásai elméletileg megtiltották élelmiszerek felhalmozását; az azokat tartalmazó listákon a hús (szalonna formájában) a második helyen szerepel, rögtön a gabonafélék és a bor mögött, míg a halról nem történik említés.⁴⁴ A soproni konvent számadásaiban az élelmezési kiadások között a hústra fordított összegek 43,7% és 63,5% között mozognak (a kiadások 22,3%-a nem azonosítható élelmiszere ment el), egy olyan országban, ahol a hús inkább olcsónak számított.⁴⁵ Az inowroclawi feltáráson talált nagyszámú állati csontmaradvány keltette föl Aleksandra Cofta-Broniewska érdeklődését, aki ebből arra következtetett, hogy a hús nagy arányt képviselt a testvérek táplálkozásában.⁴⁶ Bőségesen kerültek elő ilyen maradványok (csontok és szarvak) Marosvásárhelyen is, ahol a csontokon talált bevágások arra utalnak, hogy az állatokat a helyszínen vágták le. Persze, mint Soós Zoltán figyelmeztet, ez a mézárszék részben a konvent külső „kliensei” számára is dolgozhatott.⁴⁷ Nem csupán baromfiakról van szó, amelyekről tudjuk, hogy a szerzetesi táplálkozásban más megítélés alá estek, mint a négylábúak, vagy épp a nyúlról, amelyet az észak-franciaországi szerzetesek fogyasztottak előszeretettel.⁴⁸ A soproni ferencesek a hús minden fajtáját (borjú, marha, sertés, birka, kappan, egyéb madarak, nyúl, vaddisznó) ették, míg a marosvásárhelyiek elsősorban marha-, birka-, sertés-, de még lóhúst is fogyasztottak.⁴⁹ Inowroclawban a lelőhely-

⁴³ Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, vol. III, 649.; de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 205.

⁴⁴ A magyarországi tartományi vikárius egyik, 1515 körül írt buzdításának egyik részlete: *Propterea in adquisicione necessariorum, prout ex regula et omnibus declarationibus et statutis nostris, habemus nudam et veram necessitatem attendite in vino, grano, lardo, pecunia et aliis, quorum usus dumtaxat necessarius conceditur et omnis superfluitas interdicitur et dampnantur, etiam si sponte offerantur*. A magyar obszervánsok formuláskönyve (körülbelül 1510-v. 1525), fol. 193–194.

⁴⁵ Neumann: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*, 144–145.

⁴⁶ Cofta-Broniewska: *Zaplecze gospodarze konwentu oo. franciszkanów w Inowroclawiu*, 181.

⁴⁷ Soós: *Les Mendians dans l'économie de la Transylvanie médiévale*, 79.

⁴⁸ Clavel, Benoît: „Alimentation urbaine au Moyen Âge: l'exemple d'un quartier rémois entre le IXe et le XIVe siècle”. In: Ravoire Fabienne – Dietrich Anne (dir.): *La cuisine et la table dans la France de la fin du Moyen Âge*. Caen, 2009. 114–115.

⁴⁹ Neumann: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*, 144–145; Soós: *Les Mendians dans l'économie de la Transylvanie médiévale*, 79.

együtttest feltáró régészek által összeállított, az egyes kategóriákat részletező táblázatok a marhahús túlnyomó fölényét mutatják, amely mögött elmarad a kecske és a harmadik helyen álló sertés, míg a sort a birka és a szárnyasok zárják.⁵⁰

A testvérek egyébként halat is fogyasztottak, legyen az édesvízi vagy tengeri. Az adományok és a vagyoneleltárak azt jelzik, hogy a közép-európai szerzetesi intézmények, akár koldulórendiek, akár nem, gyakran halastavakat birtokoltak vagy azokon gazdálkodtak.⁵¹ A marosvásárhelyi konvent területén található három épületegyüttes (raktár és pincék) feltárásakor nem elhanyagolható mennyiségben akadtak halcsontvázakra éppúgy, mint halászati eszközökre, például horgokra.⁵² Mégsem tűnik úgy azonban, hogy a hal rendszeres tápláléknak számított volna. Kulcsszerepe volt az önmegtartóztatás időszakában, kezdve a nagybőjttel, amelynek tartama alatt a húson kívül a sajt és a tojás sem volt megengedett. Ezt mutatják a magyar obszerváns konventek gárdiánjai által az 1530-as évek általános ínséges körülményei között írt sürgető kérelmek, amelyekben kéri a *custos*-t, hogy a nagybőjtre való tekintettel kerítsen nekik halat és halászhálót.⁵³ Talán a fogyasztásnak ez az időszakos jellege magyarázza a hal szerény részesedését a soproni konvent a kiadásaiból, amelynek a fennmaradt források szerint láthatóan nem volt halastava. Bár gyakoriak voltak és több fajtára kiterjedtek, a halbeszerzések 1518 és 1522 között az élelmiszerkiadásoknak csupán 10,8%-át, 1525 és 1527 között 7,1%-át tették ki.⁵⁴

A bor

A bor, amely igen elterjedt, egyben jelképes értelmet hordozó ital volt, csak igen későn jelenik meg a közép-európai ferences szabályozások körében. Talán azért, mert hagyománytisztelőtől a bencéseknel megszokott (egy *hemina*, azaz fejenként és naponta nagyjából negyed liter) fejadagokhoz tartották magukat? A 16. század kezdetét megelőző időket illetően nehéz válaszolni erre. Az 1499. évi magyar obszerváns konstitúciók még eléggé megengedők: nem ítélik el azokat a testvéreket, akik annyit ittak, hogy nehezen forog a nyelvük (*non quando quis minus expedite loquitur*), csak azokat, akik „nagy mennyiséget isznak meg” (*in magna quantitate*), nem törődve azzal, hogy megbotránkoztatják a novíciusokat és a laikusokat.⁵⁵ Hat évvel később, az 1505. évi budai káptalanon már meghatározták az adagokat: a testvérek étkezésenként csak egy kancsó bort (*unum pucarium vini*) fogyaszthattak, ám a gárdián engedélyt adhatott délután még egy kancsóra.⁵⁶ Ne következtessünk ebből arra, hogy az alkoholizmus megelőzése a testvérek körében a ferences vezetők elsődleges céljai közé számított volna. A felügyelők számára megadott hat „fontos pont” közül, amelyek alapján vizsgálódnuk kellett, a rendszeres és botrányt keltő lerészegedés (*quartum ebrietas consuetudinaria et scandalosa*) csak a negyedik helyen szerepelt.⁵⁷

⁵⁰ Cofta-Broniewska: *Zaplecze gospodarze konwentu oo. franciszkanów w Inowroclawiu*, 180.

⁵¹ A magyar koldulórendekre vonatkozó példák: de Cevins: *Les frères mendiants et l'économie en Hongrie médiévale: l'état de la recherche*. Études franciscaines, n.s. 3, fasc. 2. (2010) 166–207.

⁵² Soós: *Les Mendiants dans l'économie de la Transylvanie médiévale*, 78.

⁵³ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 205.

⁵⁴ Neumann: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*, 144–145.

⁵⁵ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 206.; a forrás: Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, 629.

⁵⁶ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 206.; a forrás: Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, 648–649.

⁵⁷ *A magyar obszervánsok Formuláskönyve (kb. 1510–1525)*, fol. 73.

A testvérek kimondott begyűjtő utakat szerveztek, hogy gondoskodjanak az asztalukra kerülő borról. Ezeknek a soproni számadáskönyvek több helyén is nyoma maradt: a szerzetesek erre a célra lovat kölcsönöztek, amelyet saját kocsijuk elé fogva járták a határt szüret idején.⁵⁸ Nem mellőzték a sört (*cervesia*) sem, de inkább kényszermegoldásnak tartották, ami kiderül a magyar testvérek 1530-as évekbeli panaszaiból: mivel kifogytak a borból, sörrel pótolták azt.⁵⁹ Semmiféle említés nem teszi lehetővé, hogy megtudjuk: a fent említett mennyiségi normákat általában betartották-e, vagy figyelmen kívül hagyták, mint a zürichi és az überlingeni ferencesek, akik a 15. és a 16. század fordulóján naponta két és fél liter bort fogyasztottak el.⁶⁰ A mértékletesség életmodellje szempontjából, amely megtestesítőinek számítottak, különösen meglepő a mennyiség, amelyre igényt tartottak. A soproni ferencesek, noha maguk is birtokoltak szőlőket, melyek termésének javát eladták (ami számszerűsíthető bevételeik több mint a felét adta), vásároltak is bort. Az erre fordított összeg az első számadáskönyvben az élelmiszerre fordított összes kiadás 19,6 %-át, a másodikban 14,2 %-át tette ki.⁶¹

E helyütt a késő középkori közép-európai ferencesek táplálkozási gyakorlatának számos aspektusára nem térhettünk ki. A gyümölcsök és a zöldségek, de még a fűszerek is külön tanulmányt érdemelnének, nemkülönben a fogadalmat tett testvérek (papok vagy leendő papok), a prédikátorok, a laikus testvérek, a betegek és az átutazó vendégek étrendje közti különbségek kérdései is. A konyhai felszerelések és az asztali edények (amelyek szép darabjai kerültek elő Marosvásárhelyen) szintén elemzésre várnak. Ezekből következően a kutatás jelenlegi szakaszában nem tudunk végleges következtetésekre jutni. Nem lehetséges sem az, hogy tisztázzuk az egyes országokra (Cseh-, Magyar- és Lengyelország) jellemző változásokat, sem pedig az, hogy elkülönítsük a ferences szokásokat más koldulórendek szokásaitól.

Ennek ellenére két fontos jellegzetesség kiténik mindabból, amit előadtunk. Egyrészt a közép-európai ferenceseknél igen későn kezdik szabályozni a táplálkozási szokásokat. A rendi vezetők csak a 15. század közepén ébredtek rá, hogy szükség van a rendtagok táplálkozásának szigorú szabályozására. Az obszervánsoknál ez még később, 1500 körül következett be, amikor a reformáció előszele már kezdte éreztetni hatását. A közép-európai ferenceseknek, csakúgy, mint a lengyel domonkosoknak⁶² tehát másoknál hosszabb időbe telt, hogy a táplálkozást, ha kisebb súllyal is, „élettervük” szerves részévé tegyék. Másrészt a testvérek tetemes mennyiségben fogyasztottak marhahúst. Igaz, ez kevésbé volt költséges Közép-Európában, főként Magyarországon, ahol a híres szürke marhát tenyésztették. A két megfigyelés között nem hiányzik a kapcsolat: könnyű belátni, hogy azok a testvérek, akik – ellentétben az Atyák ajánlásaival, a nyugati monasztikus hagyománnyal és Assisi Ferenc példájával – naponta egyszer-kétszer vörös húst vettek magukhoz, nehezen tehették volna a táplálkozást identitásuk egyik alapjává. Közép-Európában a ferencesek nem az asztalnál látták meg magukban a *Poverello* spirituális örököseit.

Fordította: GALAMB GYÖRGY

⁵⁸ Neumann: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*, 142.

⁵⁹ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 206.

⁶⁰ Jaritz: *Zur Sachkultur in den Franziskanischen Orden des Spätmittelalters*, 363.

⁶¹ Neumann: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*, 144–145.

⁶² A lengyel obszerváns domonkosok szabályozásai és körlevelei csak áttételesen beszélnek a táplálkozásról, megfelelően a bencés terminológiának, mint azt Anna Zajchowska (Krakkói Egyetem) Zabkowieci (Frankensteini) János életéről és munkásságáról szóló értekezése kifejti.